

Füzi László

Az idő keresése

III.

Valamikor kimásolta magának Tandori Dezső jegyzeteit.

„Rá kellett jönnöm, / valami nagyon: / az irodalom – irodalom”, mondta T. D., s ehhez még hozzáfűzte az alábbiakat: „Rettenetes felismerés. Gondoljunk bele: Csehov, Tolsztoj, Poe stb. – irodalom, az egzisztencialitás az, ami nem irodalom. ... A mű már tematizálás. Az, hogy én írok, fél részben tematizálás. Az, hogy én írok, meg hogy megjelenik. De a tematizálatlan az, hogy késztetésem van.” Az idézetek elegendő gondolkodnivalót adnak mind T. D., mind a maga munkájával kapcsolatban, mondja könnyelműen, miközben elnézést kér barátjától, hogy munkáikat egy lapon említi. Mentségként nem mond mást, amit T. D. is mondott az ő könyve kapcsán: „Van hát kapcsolódásom.”

Ha Tandorira gondol, akkor az idézett sorok kapcsán az egzisztencializmusról is az általa mondottak jutnak eszébe: „Mi az egzisztencialista? Ugyanúgy van, hangzik válaszom, mint mások, csak ezt folyton még mondja is.” A támpontok az induló tételből kiindulva T. D. életműve felé adottak, az egzisztencia-lét, az állandó vibrálás a konkrét és az általános között, a sziget-létbe való visszahúzóds, s az állandó készenlét a konkrétból kiinduló műteremtésre.

S persze, mondja evidenciaként, a Tandori-művek szabad áradása.

A megtervezetten szabad áradás.

T. D. sokat kérdez, a válaszaiban azonban minden behatároltságból kisiklik.

Nincs semmi moralitás, nincs életrecept, nem mondja meg, hogyan kellene élni, ahogy önmagának sem mondja meg, hogy hogyan kellene élnie, mert nem tudja, nem is akarja tudni, hogy hogyan kellene élnie.

Amit ír, s ahogyan írja azt, amit ír, azzal mégis kitölt, rákérdeztet mindarra, amire rá tudok kérdezni.

Mert Tandori önmagára is rákérdez.

A Tandori-világ a kor, az irodalom, a filozófia, a művészetek stb. iránti hihetetlen érzékenységből és a jelzett érzékenység „kiszüléseiből” építkezik.

Az általa felépített művek, világok mögött ott rejlik kikezdetetlen kortapasztalata. Akkor, amikor hosszan gondolkodik, s még többet ír arról, hogy milyen változások zajlottak le akár az ő életében, a benne ugyancsak kézirat-élményként élő sorokat szokta idézni, úgy értve azokat, ahogy T. D. is érti őket, nem rövidre zárva, csak a politikára is rávetítve.

Ha Tandori Dezső egzisztencialista léttapasztalatára gondol, akkor legtöbbször ezekre az utalásaira gondol.

Így, a művekig eljutva, gondolkodik arról, ahogyan T. D. megkülönbözteti egymástól az irodalmat és az egzisztencialitást.

A maga világára rávetítve ijesztőnek tűnik mindez.

Gondolkodásában megpróbálja szembeállítani egymással ezt a két jelenséget, az egzisztencialitást és az irodalmat.

Jelenségként sem tudja szemlélni őket, számára nem csupán a maga és mások egzisztenciája létező valóság, hanem az irodalom is. Miközben tudja, tudja, mert nem lehet nem tudnia, hogy más az élet és más az irodalom, más Tolsztoj életének világa és más Tolsztoj műveinek világa, mégis nehéz beletörődnie a valamikori világok eltűntébe. Sokat olvasott Tolsztoj életéről, tudja, hogy Tolsztoj élete és műve összefonódott, mára a fonatból a mű maradt ránk.

Tudja, hogy a valamikori világok nem maradnak meg, ami megmarad belőlük, az más mellett az irodalom révén tud megmaradni, feltéve, mondja, ismét megjegyezve, feltéve, természetesen, ha az irodalom megmarad, ha egyáltalán ideig-óráig megmarad, ma már ebben sem biztos, életének nagyobbik részében az életét körülvevő kultúra leépülését látta-szemlélte, akkor miért lenne biztos a most születő irodalom, kultúra megmaradásában.

Abban sem biztos, hogy az, amit ír, irodalom-e. Nem biztos benne, s nem csupán a benne élő, minden tetteivel kapcsolatos kételyei miatt nem biztos benne, hanem azért sem, mert nem írói, vagy, ahogyan mondani szokták, szépírói munkának tartja a maga írását, hanem...

Ennél a hanem-nél ismét meg kell állnia, nem azért, mert nem akarja a maga írásának értéket meghatározni (őszintén mondja, nem akarja, s nem is tudja), hanem azért, mert Tandori fentebb idézett megállapításán gondolkodva értette meg, hogy a maga életét körülvevő világok változásairól-átalakulásairól miért úgy ír, ahogyan ír.

„Az egzisztencialitás az, ami nem irodalom”, idézte a mondatot, s ha belehelyezkedik ebbe az igazságba, akkor nem tud mást tenni, minthogy úgy ír a maga életének egzisztencialitásáról, mintha irodalmat írna, függetlenül attól, hogy az általa leírtak bírnak-e irodalmi értékkel, avagy sem.

Tudja, annyit már foglalkozott az irodalommal, hogy tudja, bizonyos szerkezeteket, formákat ki kell alakítania ahhoz, hogy az általa létrehozott szöveg mások figyelmét akár rövid időre is lekösse, azaz szövegének bizonyos elvárásoknak eleget kell tennie, – hogy a maga valódi célját elérje. Ami ebben a történetben zavarja, az egyszerűen az, hogy azt az életet, amit megélt, nem formákba szorítottan, s nem a formák által éltetve szeretné megörökíteni.

Tudja, másképpen, mint ahogyan éppen ír, mégsem írhat, mert ha másképpen írna, akkor egyáltalán nem léteznének a megszólalásához szükséges keretek. A forma a beszéd rendezettségét teremti meg, ezért kényszerül arra, hogy amikor a maga világához tartozók életét írja, kiragadja őket a világukból, s igazságukat az övükétől idegen keretek között fogalmazza meg.

Célja mégsem más, mint az, hogy az általa megtapasztalt egzisztenciális tapasztalatokat a lehetséges keretek között örökítse meg.

Talán sikerült érzékeltetnie munkája lehetetlenül nehéz voltát. Minél inkább elszakad a megtapasztalt egzisztencialitásoktól, annál nagyobb a lehetősége arra, hogy irodalmi

művet teremtsen, ám minél közelebb jut (ezt megengedő módban mondja) az irodalmisághoz, annál kisebb az esélye annak, hogy mindazt elmondja, amit el akart mondani.

Nagyszülei, szülei és a maga, a családja életét írja, még akkor is az övükét és az övét, ha ezekből az életekből csak a társadalmilag általánosíthatót szeretné megragadni, ám szeretteit egyetlen pillanatra sem akarja kemelni a világból, nem akarja, hogy egy-egy szerep, magatartás megtestesítői legyenek. Egyszerűbben mondja, nem akarta, most sem akarja, hogy irodalom legyen mindaz, ami valamikor az elődei vagy akár az ő élete volt.

Telítettebb, gazdagabb volt az a világ az irodalomnál.

1.

Most is azt mondja, amit már korábban is mondott, s amit mindig mondana, ha a nyolcvanas évekről kérdeznék.

Kereste a helyét, nem csupán a térben, hanem az időben is, s ez a helykeresés előre nem látható elágazásokkal lepte meg.

Az évtized első fele „harcias” körülmények közt telt el, utána a leszorítottság érzete uralkodott el rajta. Nem látta, hogy bármilyen elmozdulás is következhetne azt követően, hogy az irodalmi lapokat háttérbe szorították.

Emlékszik a gimnázium első éveinek mi lesz velem? kérdésére, ez a mi lesz velünk? kérdésére alakult át.

Új tereket keresett a maga számára, úszni járt, néha futott, belekeveredett egy valamelyes rendszerességgel focizó társaságba, tanítani kezdett újra, akkor is tudta, hogy mindezek póttvékenységként jelentek meg nála, el akarta fárasztani magát, hogy este el tudjon aludni, hogy zakatoló agya legalább tövid időre kikapcsoljon, s valamelyes nyugalmat találjon magának.

Tanítani nem úgy tanított, ahogy Egerben tette azt. A tanítás akkor az élete, a sorsa volt, azonosult vele, s kitöltötte az életét, mindent annak rendelt alá.

2.

Ez az újabb játék nem olyan volt, mint a korábbi.

A játékban valamikor a szabad teret kereste, ez a mostani már nem teremtett önálló burkot körülötte. Ha a lakásuk ablakából látta, hogy páran összeverődtek az iskola udvarán lévő kézilabdapályán, akkor fogta magát, átmászott a kerítésen, s beállt a többiek közé focizni. Később, amikor már tanított az iskolában, tanári léte a portások előtt is legitímálta a kerítésen való átmászást. A játék során személyes kapcsolatok alig-alig alakultak ki, fociztak, a nagy tér közepén lévő, apró műanyag lapokból összerakott piros-zöld borítású kézilabdapálya a maga messzire elguruló labdáival egyébként sem volt alkalmas a játékra.

Játék közben a maga kérdéseiből nem lépett ki. Ha fáradtak, kimerültek vagyunk, akkor a lüktetően ismétlődő kérdés játék közben előjön, mindaz, ami foglalkoztat bennünket. Játszott, focizott, közben pedig ugyanúgy kérdezte magától, mint amikor Sopronba, a gimnáziumba került, s feszültségeivel az esti futásba lépett bele, mi lesz velem?

Ha valami belehasít a játék világába, s felvágja az azt körülvevő burkot, akkor a játék már nem játék, csak kényszer, így tapasztalta meg, hátha segít az állandó meditációból való kilépésben.

Eljön az idő, amikor újra tud majd játszani, amikor a játék újra olyan fontos lesz számára, mint amilyen régen is volt. S amikor ezt a játékot megsértik majd, akkor azzal a közösséggel is szakít, amelyik a játékhoz kötötte.

S szakít majd magával a játékkal is, újabb teret, újabb közösséget a játék segítségével már nem talál a maga számára.

3.

Érzi, ezért a mostani könyvért meg kell küzdenie.

A könyv nyelvéért és az anyagáért is meg kell küzdenie.

A korábbi könyvhöz az otthoni, elveszített nyelv helyett megtalálta azt a nyelvet, amelyiken az a világ elmondhatóvá vált számára.

Annak a könyvnek előképei is voltak, sokan voltak, akik segítették az elbeszélés hangjának megtalálásában.

Ennek a könyvnek a nyelvét meg kell találnia.

S nem szabad benne elárulnia senkit.

A könyv teremtette lehetőség, a valóságtól való elszakadás és egy másik világ felépítése nagy csábítást jelent számára, ám neki hűnek kell maradnia ahhoz a világhoz is, amelyikbe az otthoni után beelépett.

A hűségről írni fog még.

4.

Gondolkodásának középpontjában az átalakulás vizsgálata áll. Annak az elemzése, hogy az új társadalmi közérzet az emberek gondolkodásából miképpen szorítja ki a régit.

Valójában egész eddigi élete a változásokhoz kötődött, mégis mintha most lenne a legkiszolgáltatottabb a világgal szemben. Mintha egyszerre több irányból is érkeznének a változtatást sürgető jelek, s mintha egyre kevésbé lehetne megfelelni az elvárásaiknak.

Tudatosan használja a közérzet kifejezést, s tudatos abban is, hogy nem a társadalmi formára, annak átalakulására utal. A társadalmi formáció keretként létezik, az adott társadalomban élő emberek életének kereteit jelöli ki, őt viszont az foglalkoztatja, hogy az emberek gondolkodása-közérzete, mentalitása miképpen alakul át, s hogy a mentalitás miképpen kényszeríti ki az egyes társadalmi formációk változását, az egyiknek a másikba való átnövését, hogy a formációk változása miképpen változtatja meg az emberek mentalitását.

Meggyőződése, hogy mindazt, amit nálunk rendszerváltásnak neveznek, az emberek gondolkodásának megváltozása kényszerítette ki, a politika a ránehezedő nyomás kényszere alatt cselekedett, így változott meg az emberek életét összefogó keret is.

A változás folyamata és az újonnan kialakuló társadalmi formáció ettől még megérdemelne az önálló elemzést.

5.

Gyermek- és fiataikorát közösségi, ehhez azonnal hozzáteszi, megkésztet, s már akkor is szigeteken, nem egy esetben akár zárványban létező közösségi világban élte meg. A Kádár-rendszerbe beszivárgott már annyi a külső, a határokon túli világból, hogy a korábbi közösségi világot (egyébként jogosan és szükségszerűen) kikezdje. Önmaga közösségi ösztöneit ezek a tendenciák nem érintették, most, amikor visszanéz fiatalabb éveire, azt látja, hogy a tanítást és a szerkesztést is közösségi cselekedetként élte meg, az irodalomban is a közösségi cselekvés lehetőségét kereste. Akkor még nem kérdezett rá a közösségi küldetésstudatra, a közös feladatokra, a képviselőre, s az sem foglalkoztatta, hogy az egyes történelmi korszakok egymástól erősen eltérő légkörében miként tudott teret teremteni magának a történelmi-társadalmi feladatvállalás.

Természetesen akkor sem közvetlenül, az áttételek teljes hiányával, de mégiscsak a közösséghez való kötődés részeként képzelte el mindezt.

S természetesen nem is az alany és állítmány egyeztetése nélkül, hanem az egyeztetést s a közösségi gondolkodást is egyszerre vállalva. Illyés Gyula esszéit olvasva találkozott a magyar irodalmat átható örök népiség gondolatával, elfogadta ezt a gondolatot, az elfogadásban azonban nem a történelmi vizsgálódás, hanem a gyermekkorát meghatározó közösségi világ játszott meghatározó szerepet.

Tony Judt könyvében olvassa: „A hatvanas évek kultúrája racionalista volt. Akár a kor zenéje, társadalmi gondolkodása is – a könnyű drogokkal meg az utópisztikus álmódozással együtt – ismerős és koherens, éppen csak »kibővített« regiszterben szólalt meg. Ráadásul szembeötlő közösségi jelleget mutatott: a diákok vagy a »munkások«, »parasztok«, »négerek« és egyéb kollektívák vélelmezett közös érdekei és kötődései sajátos viszonyba hozták tagjaikat egymással és – noha antagonisztikusan – a társadalom többi rétegével. A hatvanas évek programjai minden fantasztikumuk dacára olyan kapcsolatot feltételeztek egyén és osztály, osztály és társadalom, társadalom és állam között, amely ha formájában nem is, de tartalmában ismerősnek tetszett volna az előző század bármely pillanatában tevékenykedő teoretikusok és aktivisták számára.

*A hetvenes évek kultúrája a kollektíva helyett az individuum felé fordult. Ahogy a hatvanas évek ődszociológiájaként a kulturális antropológia szorította ki a filozófiát, most a pszichológia foglalta el a helyét. ... Nyugat-Európában és Észak-Amerikában színre léptek a felszabadítás teoretikusai, akik az emberi szubjektumot nem a társadalmilag rákényszerített kötelek, hanem az önmagára erőltetett illúziók alól kívánták feloldani.”**

A hatvanas években még nagyon gyerek volt, de annak az évtizednek a légkörét őrzi magában, s tanúsíthatja azoknak az éveknek a közösségi jellegét.

A közösségi indítást azonban nem csupán azokból az évekből őrzi. Maga az a falu és a paraszti világ, amelynek mégiscsak leszármazottjának tudja magát, volt közösségi jellegű.

* Tony Judt: i. m. II. 42.

6.

A gondolkodásmódok átalakulását, abból következően, hogy az efféle átalakulásokat szinte nem is lehet megragadni, nagyjából a történelmi fordulópontokhoz szoktuk kapcsolni. A fordulópontok és a gondolkodást érintő változások azonban pusztán ezért nem esnek egybe, sőt, maguk a történelem fordulópontjai sem valamiféle eleve elrendezett logikai rend alapján mutatják meg magukat az őket keresőknek.

A történelemben érvényesülnek ugyan hosszú távon megmutatkozó tendenciák, ám azt, hogy a tendenciákat megváltoztató fordulatok, aztán pedig a fordulatokat ismét csak magukhoz rántó tendenciák mikor és miképpen jelentkeznek, lehetetlen előre megmondani.

A nyolcvanas évtized története minderre jó példát mutat.

Már az is meglepi, hogy a nyolcvanas évek kifejezést használja. Számára a hatvanas évek léteztek, aztán a hetvenes évek, a sokat emlegetett hatvanas évtized létezett számára, s az azt számos vonatkozásban tagadó hetvenes évtized, de a nyolcvanas évtized nem, nyilván azért, mert ennek az évtizednek, szemben az előtte lévőkkel, nem volt önálló arculata.

Bárhogy is erőlködik, a nyolcvanas évekről nem tud egységes képet kialakítani magában. Akkori életük feszültségeiből, állandó váltásaiból fakadhat ez az érzete.

Feltételezhetően nem is volt egységes ez az évtized, utólag nézve is több kisebb szakaszra oszlik. Egymástól távol eső pólusokat idéz fel. Az évtized elején Lengyelországban ott volt a Szolidaritás egész társadalmat megmozgató mozgalma, majd az azt leszorító katonai hatalomátvétel, nálunk az első pár év szellemi frissülése után a retorziók következtek, az évtized végén pedig a keleti tömb korábban elképzelhetetlennek hitt összeomlását, a korábban mozdíthatatlannak tűnő szocialista-kommunista rendszer szétesését élik át.

7.

A fenti példa is azt mutatja, hogy egy társadalom mozgását a lehetséges és elképzelhető sáv behatárolásán túl nehéz meghatározni. A nyolcvanas évek elején például, hogy a példaként választott két országnál maradjon, Magyarország a gazdaság átalakításának terén előbbre járt Lengyelországnál, az évtized végére a térség országait tekintve mégis náluk lett a legnagyobb az államadósság. Ugyanakkor a régi rendszer összeomlása kapcsán azt látják majd, hogy náluk mégis erőteljesebben érvényesültek a politikai-ideológiai összetevők, mint ahogy azt a nyolcvanas évek közepén feltételezni lehetett volna, amikor a lakosságot, legalábbis annak azt a részét, amelyiket az ilyen-mik egyáltalán foglalkoztatták, már nem elégítették ki a szellemi megújulás és a történelmi tényfeltárás eredményei. Ezzel szemben ezerkilencszáznolcvankilenc történelemben meghatározó szerep jut majd ezerkilencszázötvenhat példájának és a határon túl élő, főképpen az erdélyi magyarság életére való rádöbbenésnek, nagyobb, ahogy azt az évtized közepén bárki is gondolhatta volna.

A rendszerváltás folyamában aztán hol gazdasági, hol pedig ideológiai-politikai megfontolások kerülnek majd előtérbe. Az első szabad, nem munkanap március tizenötödikén mégis tömegek vándorolnak majd Bécsbe hűtőszekrényt vásárolni, ma pedig átpolitizáltabb és ideológiailag is telítettebb a magyar társadalom annál, mint amilyen például a nyolcvanas évek közepén volt. Ha a történések fő vonalát nézi, most már a rendszerváltás utáni történések fő vonaláról beszél, mert maga a rendszerváltás a fejlődésvonalakon belül is elképzelhetetlen volt, akkor ez a folytonos cikázás az ideológiai és az anyagi szféra között megjósolhatatlannak bizonyult.

*Egy rövid anekdota kedvéért megszakítja az elkezdett gondolatmenetet. Anekdotikusan, de nem csupán az anekdota kedvéért idézi az 1956-ra emlékező Németh Lászlót: „Délután Illyés telefonált, beszélt Bibóval, ő jobban ért az ilyesméhez, kizártnak tartja, hogy az oroszok beavatkozzanak. Este Borsostól jött bizakodó telefon. Ott volt a parlamentben, amikor a küldöttség a fegyverszünet megkötésére az orosz főhadiszállásra indult. – Na most már, ha Bibó és Borsos ezt mondja, akkor biztos, hogy bejönnek – mondtam mosolyogva. – Bibó ugyanis a legkikezdetlenebb logikával állított fel prognózisokat – amelyek be is váltak volna, ha a történelem éppoly logikus, mint ő...”**

* Németh László: *Magam helyett, A mű utolsó fejezete*, közreadja: Németh Judit, Forrás, 2011. 9. 15.

8.

Megpróbálja mindezt részletesebben átgondolni. Akkor, amikor Lengyelországban tízmillió ember lépett be a Szolidaritásba, nálunk erről jóformán hallani sem lehetett semmit, a történéssor az írószövetségi közgyűlésnek a közvélemény elől jól elrejtett témájává degradálódott, miközben a gazdaságban, akkor még a mélyrétegekben, az átalakulás lehetséges hordozói is megjelentek, így Magyarország talán „felkészültebbnek” tűnt az átalakulásra, mint Lengyelország.

A nyolcvanas évek elejének Magyarországon leginkább az irodalminak mondott sajtóban ideológiai jellegű küzdelem zajlott, a rendszer megreformálását célzó kereteken belül, szükségszerűen szűk és erősen leszűkített érdeklődés mellett, miközben a gazdaságban megjelentek a továbblépést szolgáló új formák. A nyolcvanas évek második felében (és itt valóban csak egy-két esztendő választja el az évtized első felét, nyolcvanhárom-nyolcvannégyben verik szét az irodalmi lapokat, sőt, a Tiszatáj szerkesztőségének sokat lebegtetett menesztésére nyolcvanhatban került sor) már ismét történeti-ideológiai kérdések foglalkoztatják szinte az egész hazai közvéleményt. Ekkor kerül az érdeklődés középpontjába a határainkon túli magyarság ügye, ekkor ezerkilencszázötvenhat és az azt követő megtorlássorozat, egészen addig, hogy ma is történeti-ideológiai kérdések megítélése körüli szakadékok osztják meg a magyar társadalmat.

Ezt a ritmust előre senki nem tudta volna felrajzolni.

„Az 1980 és 1983 közötti reformlépések legfontosabbika ... az addig felemás módon kezelt kisoállalkozási formák általános érvényű, az iparra is kiterjedő felkarolása és újjak engedélyezése volt. A Központi Bizottság 1980. februári ülésén kimondta, hogy »a másod-

*lagos gazdaságban általában hasznos tevékenység folyik, hiányt pótol»". Ennek alapján az 1980-as évek elején ezrével alakultak új kereskedelmi és ipari kisvállalkozások, gazdasági munkaközösségek, illetve vállalaton belüli gazdasági társulások, amelyek minimális adminisztrációval, a megrendelők igényeihez azonnal és maximálisan alkalmazkodva, s persze a helyzet kuszaságából fakadó kiskapukat is kihasználva viszonylag rövid idő alatt jelentős haszonra tudtak szert tenni. 1985-ben 10 ezer gazdasági munkaközösség (gmk) és 20 ezer vállalaton belüli gazdasági munkaközösség (vgmk) működött az országban. A kisiparosok száma ugyannerre az időre 140 ezer fölé emelkedett, s ezzel megközelítette az 1948-as 170 ezer főt.”**

* Romsics Ignác: i. m. 453.

9.

A lakosság hatalmas tömegére kiterjedő ellenzéki-szakszervezeti-szolidaritási mozgalom Lengyelországban, s néhány pár ezer példányban megjelenő történeti-irodalomtörténeti, később közgazdasági vitákat indító folyóirat Magyarországon, a különbség nyilvánvaló.

Magyarázatként egyedül a Kádár-rendszer természetére tud hivatkozni, ennek kapcsán viszont több magyarázó okot is felsorolhat.

Az okok közül az első mindenképpen az, hogy Magyarország ekkor már a kölcsönökbe menekült, így magasabb életszínvonalat biztosított az országban élők (ezt a kifejezést használja, a polgár szót még sem írhatja le) számára, mint amilyen történetesen Lengyelországban lehetett akkor.

Másodikként azt mondja, hogy a Kádár-rendszer minden lehető hiteles információt elrejtett azok elől, akikre ezek az információk vonatkoztak. Csak a nyolcvanas évek közepén tudta meg, hogy a hatalmas ipari üzemek valójában veszteségesek, s hogy a munkásosztályra, főképpen pedig a nagyüzemi munkásosztályra hivatkozó ideológia jegyében az állam komoly összegekkel támogatja működésüket, így biztosítva a látszatot, s a maga ideológiai alapvetésének valamelyes hitelét.

Nem feledhető az sem, hogy ezerkilencszázötvenhat után az emberekből eltűnt az önmaguk gondolkodását képviselő magatartás, a csöndes visszahúzó-dások időszakát élték akkor, s azt élék azóta is.

Újabb okként a lakosság akkori, s azóta is folyamatosan megmutatkozó hihetetlen széttagoltságát említi, az egyes társadalmi csoportok egymással már régen nem értettek és értenek szót, műveltségük-tudásuk, s nem utolsósorban az egyes csoportok érdeke más és más irányba vitte és viszi őket.

Mindez azóta is, ahogyan jelezte, immáron jócskán túl a Kádár-rendszeren, megőrződött.

A Szolidaritás térnyerését Magyarországon igyekeztek elhallgatni, erre határozottan emlékszik, de arra, hogy kitől vagy honnét hallott először a Szolidaritásról, nem. Az Élet és Irodalomban jelentek meg hírek az 1981 decemberében megtartott írószövetségi közgyűlésről, ott vita zajlott a Lengyelországban történekről, minden más csupán a közlemények szintjén jutott el a közvéleményhez. Emlékszik arra is, hogy még 1981-ben

a régész Szabó János Győző Egerből Lengyelországba utazott, s onnét autójába rejtve Szolidaritás-jelvényeket és Szolidaritás-plakátokat hozott be az országba.

10.

A nyolcvanas évtized a gazdaság területén mintha már megelőlegezte volna mindazt, amit a kényszerűségek miatt a következő évtizedekben is átéltek. Hiába voltak a mindig utolsó percben és kényszerből meghozott, áthatónak egyáltalán nem mondható reformintézkedések, a szellemi-ideológiai bekeményítéseket már nem tudták gazdasági engedményekkel ellensúlyozni. A jövő abban is előrevezítette magát, hogy a kulturális terület finanszírozása kapcsán egyre gyakrabban merült fel a kultúra közvetlen hasznosságának kérdése, ekkortól bontakoztak ki az áru-e a kultúra? kérdése körüli viták, míg a másik oldalon a tömegkultúra érezhető térnyerése miatt egyre gyakrabban felmerült, mondja annak ellenére, hogy ez hallatlanul idegesítette, a kulturális környezetszennyezés kifejezés.

Az irodalom a politikai küzdelmeket jól bírta, még akkor is, ha számos esetben hallgatásra ítéltetett akkor, amikor az irodalmi gondolkodás átpolitizálódott, de a társadalomra ez az irodalomban jelenlévő politikai gondolkodás alig hatott. Talán a Mozgó Világ a maga húszezer fölül is fölfutó példányszámával fejtett ki társadalmilag is érzékelhető hatást. Emlékszik, a füzesabonyi állomáson az Egerbe menő vonat indulását várta, amikor találkozott felesége művészettörténész munkatársával, s azonnal a Mozgó Világ legújabb számáról kezdtek el beszélgetni. Említette már, hogy a Forrás Szárszó-száma pillanatok alatt elfogyott.

Élete nagyobbik részét irodalmi folyóiratok olvasásával, s nem utolsósorban ezek közül egyiknek a szerkesztésével töltötte, de ehhez hasonló jelenséggel sem előtte, sem utána nem találkozott.

Olyan társadalmi mozgalomról, mint amilyen Lengyelországban a Szolidaritásé volt, nálunk álmodni sem lehetett.

Mindezzel együtt, ha valaki ezerkilencszáznyolcvanhat táján azt mondja neki, hogy a rendszer összeomlása pár évnyi távolságban van, nem hiszi el. Gondolkodott, milyen kifejezést használjon ezzel kapcsolatban, végül a rendszer összeomlása kifejezést használta, a rendszerváltás kifejezést akkor még nem ismerték. Összeomlásról beszéltek, rendszerváltásról nem, nem gondolkodtak azon, hogy mi következik annak a világnak az összeomlása után.

Kádár libikóka-mozgásának pontos leírását és magyarázatát adja Székely János. Megkérdőjelezi azt, hogy Kádár „egyensúlyozott” volna keményvonalasok és a reformerek között, „valójában inkább ő maga ingadozott a kommunizmus két változata – a Sztálin előtti és az 1928 utáni szovjet modell – között, mikor melyiket látta célravezetőnek” – mondja. Kádárban ott volt az utópikus tételekben gondolkodó kommunista és a pragmatikus politikus, az adott helyzet függvényében hol az egyik, hol a másik munkált benne. Székely ugyanakkor fontosnak tartja azt is, hogy az 1945 utáni kommunista vezetők közül Kádár volt az, aki ismerte a hazai szegénységet, ezért programjában, 1956 után nyilvánvalóan a tömegek megnyerése miatt is, komoly erőfeszítéseket tett a szegénység felszámolására. „Kádárt az különböztette meg a moszkovitáktól, de még az olyan értelmi-

ségi kommunistáktól is, mint Rajk László és Kállai Gyula, hogy a saját bőrén tapasztalta meg, milyen volt szegénynek lenni Magyarországon a háború előtt. Azzal is tisztában volt, hogy még az »uralkodó osztály« – a gyári munkásság – is sokkal rosszabbul élt 1956. október 22-én, mint 1938–41-ben, a hivatalosan szidalmazott Horthy-kor végén. Ezt a különbséget kezdte kompenzálni a Kádár-kormány 1957 elejére a hatalmas arányú, 17–20 százalékos reálbéremeléssel és a nyereségrészesedés bevezetésével. (Erre a döntően fontos lépésre például Romsics Ignác hívta fel a figyelmet a Magyarország XX. századi történetét összefoglaló könyvében vagy a Gazdasági reformok a Kádár-korban című cikkében – ÉS, 2007/25., jún. 22) – olvasható az írásban.

Széky János levezetése innét már egyenes vonalú: „Az 1960-as évek elejére a reálbérek és reáljövedelmek növekedése máris megállt, és nyilvánvaló lett, hogy a nyomor után a »közönséges« szegénység felszámolására a Sztálin nélküli sztálinizmus már nem alkalmas. Ekkor újra erősebb lett Kádárban a pragmatikus énje. ... A parancsgazdaságtól való elszakadásnak kedveztek a külső körülmények: a nyugati gazdaság a háború utáni konjunktúra utolsó évtizedét élte, a Hruscsovtól 1964-ben leváltó csoportból pedig a gazdasághoz értő és gyakorlatias Koszigin befolyása 1968-ig vetekedett Brezsnyevével. Így a szovjet erőforrásokra támaszkodva és a nyugati kapcsolatokat javítva még a piaci viszonyok halvány imitálásával is sikerült növelni az életszínvonalat, egyelőre brutális eladósodás nélkül.” Nem idézi tovább Széky János gondolatmenetét, amikor az életszínvonalat már nem lehetett a rendszer belső erőforrásaiból fedezni, jött az eladósodás, amikor pedig már az eladósodás is kezelhetetlenné vált, következett az összeomlás, miközben mindez nem volt ilyen természetes és egyértelmű.*

* Széky János: *Nyomorból ki, nyomorba vissza, Egy Kádár-értelmezés*, Élet és Irodalom, 2013. április 5. 6.

11.

Jól látható, hogy az irodalom akkortájt társadalmi jelenségként foglalkoztatta. Ez nem jelenti azt, hogy esztétikai jelenségként nem, úgy gondolja, egyfajta minőségérzék az irodalmi művek, de képzőművészeti munkák kapcsán is kialakult benne, azt viszont jelenti, hogy elemzendőnek a művek társadalmiságát tartotta, a műnek a társadalommal való kapcsolatát, azt, hogy egy-egy mű mit hoz felszínre az őt körülvevő világból, s miképpen hat a társadalomra.

A nyolcvanas évek közepétől nem lehetett nem érezni, hogy a kultúra, szűkebb értelemben pedig az irodalom körül számos új jelenség keletkezett. A hivatalos kultúrpolitika a marxizmus monopóliumával szemben a marxizmus hegemoniájának elvéről beszélt, aztán a szórakoztató műfajok piaci elven való működéséről, majd csendbe burkolódzva elfogadta az irodalmi irányzatosság egyre erősebben való felszínre kerülését, mindez azonban afféle üres ideologizálás volt. Azt lehetett tapasztalni, hogy még az értelmiség életében is csökkent a művelődés szerepe, az iskolai oktatás színvonala, ebben volt némi tapasztalata, elérte a mélypontot, legalábbis akkor ezt így gondolta, a szórakozás egyre olcsóbb és egyre primitívebb formái nyertek teret maguknak, ezt is akkor gondolta így, azóta már tudja, hogy minden korábbi állapotnál létezik valami, ami a korábbiaknál jóval mélyebben van.

Ezekhez a jelenségekhez kapcsolódva, már a nyolcvanas évek közepétől, tehát jóval a rendszerváltás előttől a kultúra megtapasztalta, hogy léte valamilyen anyagi erőttől függ. Attól függött korábban is, természetesen, mondja rezignáltan, csak akkor mindez a politikai alku szóra sem érdemesített részeként jelent meg. Már akkor nyilvánvaló volt, hogy a társadalom energiáit a mindennapi cselekvés, a gazdasági és politikai kreativitás, vagy éppen a máról holnapra való megélhetés gondjai kötötték le. Aztán megtapasztalhatta azt is, hogy a tömegtársadalom legmélyebb lényege szerint kultúraellenes.

A kulturális környezetszennyezés körüli vitákba ezért nem kapcsolódott bele, elvontnak tartotta az ehhez kapcsolódó eszmefuttatásokat. Érezte, ahhoz, hogy egy-egy ember bármilyen kulturális jelenség iránt érdeklődjön, vagy legalább elfogadja azt, érdekeltté kell tenni a jelenség megértésében és felkészültté annak értelmezéséhez.

Soha nem felejtí egy, a megyei tanácson dolgozó osztályvezető szavait, melyek szerint a Széchenyi városban a járdákon azért nincs simitóbeton, sőt, a városrész újonnan épült részein azért nincs járda, mert a megye a Forrásra költi a pénzét. Így amikor a tócsákat kerülgetve ment haza, vagy a babakocsi elakadt a sártengerben, kénytelen volt arra gondolni, hogy mindennek ő az okozója, ha nem lenne a Forrás, akkor lenne járda, sima út, minden...

12.

Az akkori évek másik nagy témája az irodalom politizálásának kérdése volt. Míg a tömegkultúra előretörése mintegy megelőlegezte a következő évtizedek uralkodó jelenségét, addig az irodalom politizálása mintha egy jelenség utólagos értelmezését jelentette volna.

Mintha utólag értelmezték volna azt, ami megtörtént már korábban.

Vagy mégiscsak az irodalom későbbi magatartásmódját érintették ezek a viták, amelletl ugyanis, hogy arról beszéltek, miért kellett és kell politizálnia az irodalomnak a diktatúrában (vagy a puha diktatúrában), szó esett arról is, hogy miért nem kell politizálnia az irodalomnak demokratikus állapotok közepette.

Volt, hogy az irodalomnak az irodalomba való visszavonulását eredménynek tüntették fel.

De számos esetben irodalom, jó irodalom volt az is, amit a politizáló irodalom teremtett meg.

Nem tudott annak sem örülni, hogy érezhetően kisebb lett az olvasók száma, még akkor sem, ha azok, akik még mindig olvastak, jobban értették az irodalmat, mint az elmaradók.

Látható, az ilyen leegyszerűsített, rosszul feltett kérdéseket nem lehet jól megválaszolni.

Azt mindig érezte, hogy vegytiszta állapotokról az irodalom politizálása kapcsán sem lehet beszélni. A vegytiszta állapot az lett volna, hogy eddig a társadalom alapvető, legfontosabb politikai kérdéseit az irodalom tette fel, mostantól pedig minden fontos politikai megnyilvánulás az országgyűlésben történik meg.

Nem, így, ennyire végletesen leegyszerűsítve ezt a kérdést nem lehet szemlélni, mondja, de nem felejtí, hogy ezerkilencszáznyolcvankilenc után még tőle sem állt távol az ilyen jellegű leegyszerűsítés.

Amikor a parlamentbe bekerült írók további pályáján gondolkodott, úgy gondolta, hogy az addig az irodalmon keresztül politizáló írók nagyobbbrészt nem íróként, hanem állampolgárként politizálnak majd, s lesznek majd olyan írók is, akik, átkerülve a politika szférájába, végleg felhagynak írói tevékenységükkel.

Azóta látnia kellett, az olyan fogalmakat, mint például irodalom, politika, nem szabad tisztán, a valóságtól elvonatkoztatva használni, mert az általuk megjelölt jelenségek sem léteznek a valóságtól elkülönülve.

*Már akkor is egyetértett Nemes Nagy Ágnes idekapcsolódó megjegyzésével: „A politikai állásfoglalás állampolgári jog, s ha a körülmények átlépnek egy bizonyos fokot, amelyet én erkölcsi foknak neveznék, akkor kötelesség. A magyar irodalom évszázadról évszázadra élt is ezzel a joggal, teljesítette ebbeli kötelességét. ...ebben a szinte állandóan fenyegetett társadalomban kell tehát szerepet vállalnunk, alaposan ismerve annak veszélyeit éppen az irodalomra nézve. Elvégre tudjuk jól, a politikai szerep fölébe kerekedhetik az írói szerepek. Meghomályosíthatja az értékrendet, és így az írói minőség helyébe nemegyszer a politikai milyenség lép.”**

* Nemes Nagy Ágnes: „Elemi reményeink: szabadság, kenyér, demokrácia”. Alföld, 1989. 2. 46.

13.

Az akkori irodalmat, ha szabad ezt a kifejezést ennyire általánosítóan használni, annak vállalt feladata, történelmi leckéje felől jól teljesítőnek látta. Egyik akkori írásából veszi az idekapcsolódó jelzőket. Eszerint a maga történelmi feladványát valóság-, történelem- és társadalomismerettel, erkölcsi-etikai példával és az idő irreverzibilis voltának felismerésével teljesítette. Az utóbbi kifejezést Vekerdí László használta, és az új életérzéseknek megfelelő formák keresésére utalt vele.

Az akkori irodalom kulcsszavainak a nomádságot, a határtalanságot és a tágasságot tartotta, ezek a kifejezések önmagukban is tagadták a Kádár-rendszer kisszerűségét, behatároltságát. Írásában megjegyezte azt is, hogy ezek a kifejezések nem az irodalom egyik vagy másik ágát jellemezték, hanem az akkori irodalom irányzatokon felüli sajátosságait jelölte meg velük.

Ma a különböző irányzatok fölötti, azokat közösen jellemző kifejezéseket aligha találna.

A mai magyar irodalom nincs olyan kondícióban, mint amilyenben még a nyolcvanas évek közepének-második felének irodalma is volt. Művek születnek, könyvek, folyóiratok jelennek meg, de átlátható, s az önmaga mozgására reflektáló irodalom és irodalmi gondolkodás nem létezik. A mai magyar irodalom egy nagy irodalmi kultúra örököse, mintha az az irodalmi kultúra ránőne arra, ami új tudna lenni.

Ma megint az útkeresés s az irodalomnak egymástól elkülönülő szigetekben való létezése figyelhető meg.

14.

Most, amikor ezeken a kérdéseken gondolkodik, tisztán látja, hogy a lap, amelyiknél dolgozni kezdett, szükségszerűen került szembe a kultúrpolitikával, s így a politikával is.

Önmaga akart lenni, a kultúrpolitika és a politika ezt az önállóságot nem tudta elviselni.

Minden más, irányzatosság, politizálás, csak ezután következett.

Mondhatná azt is, hogy azért ütköztek, mert a magyar irodalom hagyományosan közösségi vonulatához kapcsolódtak, de ez így nem lenne igaz, mert a hagyományosan az egyén kérdéseit vizsgáló irodalom képviselői is ütköztek a kultúrpolitikával.

Mindenki, aki a hatalom létét, visszavonhatatlan erejét nem fogadta el.

Más kérdés, ezt azóta sem érti, hogy a gazdasági területen a nyolcvanas években már pragmatikus politika az irodalom terén miért ragaszkodott a maga dogmáihoz, s irodalmi-történeti kérdésekről miért folytatott kemény ideológiai vitákat.

Ráadásul ezeket a vitákat számos esetleges, megalázó mozzanat is kísérte.

15.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc után, majdhogynem fantomfájdalomként, az irodalomnak a pár évvel korábban megtapasztalt tétje hiányzott számára.

Nem a főszerkesztői értekezletek, nem a cenzúra és nem belső cenzúra hiányzott és hiányzik neki, hanem a leírt szavak és mondatok, a felelősséggel megteremtett művek komolyan vétele, társadalmi súlyuk tudatosítása.

Nyolcvankilenc előtt megélte még az irodalom fontosságát – így tudja, hogy akkor sem a művek irodalmi, hanem politikai súlya számított, aztán eltűnt az is, ahogy minden, politika, oktatás, tanítás, gazdaság, kultúra visszaszorult a maga területére, s önmagában létezik, úgy, ahogy tud.

Mindez, mondaná, természetesen nem magyarázza meg azt, hogy az irodalom területére visszahúzódtott (visszaszorult?) irodalom a maga irodalmiságával miért nem tud semmit sem kezdeni.

Nem tudja a maga ezer irányba szétfutó érdekeit megfogalmazni és képviselni.

A hiteles műveket sem tudja kijelölni a maguk gazdagságában.

Azt, hogy miért nem tudja ezt megtenni, nem tudja megmondani.

Interjú Térey Jánossal a Népszabadságban. A Téreyt felvezető szavak a jeles szerzőt „napjaink egyik legeredetibb hangú költőjeként említik”. „A név eleget forog, de ha társadalmi beágyazottsága nincs, kevesen kapcsolnak hozzá felületesnél kicsit jobb olvasatot, pláne valódi tudást. Legjobban tehát azt szeretem, ha nem a nevemmel dobálóznak vak-tában, hanem egyszerűen csak olvasnak, még hozzá sokan. Mert hatni jó” – mondja erre Térey János, ő pedig nyugtázza, igen, erről van szó, a szakmáról, a szakmai tisztességről – és a társadalmi beágyazottság hiányáról.*

S arról, hogy – hatni jó.

* *Megrázóan átadni, ami megráz*, Térey János költő számokról, vezérszurkolókról és az újrírás kalandjairól, Papp Sándor Zsigmond beszélgetése, Népszabadság, 2013. augusztus 9. 15.

16.

Már több mint harminc éve dolgozik abban a szerkesztőségben, amelyikbe ezerkilencszáznyolcvankettőben belépett, de munkájának az áttételekhez való kötődését még mindig nem tudta megszokni.

Ír, ritkán, napi-, kevésbé ritkán hetilapba, leginkább azonban folyóiratba, meghatározott ritmus szerint könyvei jelennek meg, a szerkesztőségbe érkező kéziratokat elolvassa, munkatársaival egyeztetve nyomdába adja őket, azok megjelennek – s máig az írások közvetlen hatását keresi, azt, hogy akkor, amikor valaki elolvassa őket, mit gondol róluk, miképpen hatottak rá, s így tovább.

Régen, otthon, ha elvégzett egy munkát, akkor megtapasztalhatta annak a hasznát, eredményét.

Akkor, amikor tanított, legalábbis egy ideig érezte munkájának az eredményét, igaz, a társadalom nagyobbik része már az ő törekvéseikkel szemben tette azt, amit tett.

Az elmúlt évtizedek során az irodalom légneművé vált, a maga hatását számos áttételen keresztül fejtí ki.

*A szocializmus a tendenciákon átlépő létével számos, korábban már meglévő jelenséget átformált. Azzal, hogy önmagát többek között a kultúrával legitimálta, a különböző művészeti ágaknak, így az irodalomnak is közvetlen hatást tulajdonított. Ezzel szemben az akkor már Amerikában élő, de nem csak az emigrációs létből fakadó tapasztalatát rögzítő Márai Sándor így írt naplójába: „December elején szétküldtem hetven körlevelet, és beérkezett harmincnál több könyvrendelés. Ez szép eredmény. Végre látom az olvasó arcát... Egy hosszú írói pálya vége felé most először látom, szemtől szemben, az olvasót.”**

* Márai Sándor: *A Teljes Napló 1964–1966*, Helikon, 2013, 289.

17.

A változások közepette is úgy látta, és ma is úgy látja, hogy a nyolcvanas évek végén kettős kihívás érte a magyar társadalmat. Egyrészt új, korábban nem érzékelt magatartásminták átvételével szembefordult a szocialistának nevezett berendezkedéssel, majd, most még ezt a kifejezést használja, meg is döntötte azt, másrészt tudatosítania kellett (kellett volna) magában, hogy a világban, abban a nyugati világban, amelyikhez önmagát hozzá akarta kapcsolni, új jelenségek mutatkoztak, az információs világ jelenségei.

A változások kezdetét a mából nézve a nyolcvanas évek közepére teszi, akkori írásaiban ezerkilencszáznyolcvanhetet nevezte meg kezdőpontnak. Később ez a folyamat felgyorsult, a demokratizálódás áthatotta a sajtót, a nyilvánosság önálló politikai erővé vált. Ekkor jelentek meg a helyzetelemző írások, a statisztikai elemzések, a közvélemény előtt is ismertté vált az ország adóssághelyzete, a gazdaság benufltsága, s jó pár politikai kifejezés és addig istenkáromlásnak tűnő felismerés ment át a köztudatba.

Ezerkilencszáznyolcvanhét jelentőségét az adja, hogy a lakiteleki találkozó létrejöttével az ellenzéki gondolkodás a társadalom felé és az addig homogénnek tűnő politikai vezetés felé is megtalálta a kapcsolatot, s így társadalmi bázist tudott magának teremteni.

18.

A nyolcvanas évek második felében mintha megint rájuk záródott volna a világ.

A kölcsönöket, számlákat nehezen tudták fizetni, nem látszott tisztán, mi lesz a Forrással, ezerkilencszáznyolcvannégy után elvesztették mozgásterüket, Hatvani Dani újíto kísérlete nyolcvanhatban hamar kimerült, Áginak nem volt állása, nem tudták, hogy elhelyezkedhet-e régészként, s mintha a város és a megye is kimerülőben lett volna, vezetői egyre kevésbé tudtak szembefordulni az országos vezetéssel.

Nyolcvanhat-nyolcvanhét táján semmiféle jövőt nem látott maguk előtt, a munkából nem tudott kikapcsolni, álmatlanság gyötörte, félt, hogy a mozdulatlanság ráül az életükre. Volt, hogy elment úszni, igyekezett fizikailag is elfárasztani magát. Munkát keresett, a szerkesztőségbeli munkát nem adta föl, de újra tanítani kezdett, a lakásukkal szembeni egészségügyi szakközépiskolában.

Visszatért, heti két napra oda, ahonnét Egerből eljött.

Talán ekkor kezdett formálódni az a Belső Tér, amelyikről később annyit írt.

De az is lehet, hogy a Belső Teret gyerekkorából hozza magával, már akkor kialakulhatott.

A megyei vezetés nagy vereségeként tartja számon, hogy nem tudta megakadályozni Jancsó Miklós, Gyurkó László és Hernádi Gyula Kecskemétre kerülését. Jancsóék lényegében szabad használatra megkapták a kecskeméti színházat, kísérletezhettek, játszhattak szabadon. Felbolygatták a színház és a város életét is, ő maga arra emlékszik, hogy a színpadon, zárt körben, hangfelvételtől lejátsszották, a szerző felolvasásában, Illyés Gyula Egy mondat a zsarnokságról című versét. Ez a vers akkor kezdett újra ismert és népszerű lenni, Jancsóék gesztusának értékét viszont nagyban csökkentette, hogy a felsőbbség engedélyével tették azt, amit tettek. Az egész történet a nyolcvanas évek közepén játszódott, feldolgozása, értékelése várat magára, pedig érdekes, késő Kádár-kori történet bontakozhatna ki belőle.

19.

Számára a nyolcvannégy utáni élet traumatikus volt, nyolcvannégy után nem látta az esélyét annak, amit a korábbi, történelmi-társadalmi kérdésekben állást foglaló irodalom tett.

A folytatásnak valóban eltűnt az esélye, de eltűnt valami más is, nem tudja másként mondani, addigi életük folytathatóságának esélye.

Ma, visszanézve, azt mondja, számos, valóban traumatikus jelenség találkozott akkor, ezért nem látta, hogy hogyan tudják folytatni az életüket.

Ma már elemezni is tudja akkori helyzetüket. Áginak még mindig nem volt állása, s még mindig nem látták annak az esélyét, hogy a szakmájával valamikor foglalkozni tud. Anyagi gondjaik voltak, s hiába jutottak lakáshoz, azt be kellett rendezniük, miközben azt is tudták, hogy nem ezen a hatvankettő négyzetméteren akarják leélni az életüket. A mozdulásnak, egész életükre eladósodottan, még csak a lehetősége sem tűnt fel előttük.

Sajnos ma sem lát mást maga körül, mint amit akkor látott. A fiatalok nehezen találnak maguknak munkát, ez az általános kifejezés azt jelenti, hogy egyre többen vannak olyanok, akik egyáltalán nem találnak munkát. Sokan vannak lakás nélkül, aki pedig belecsúszott a hitelválságba, nem tud kikerülni belőle, s a teljes jövőjét elveszítette.

20.

Azzal tisztában volt, hogy a Forrás tevékenysége, úgy, ahogy addig működött, a megváltozott körülmények között nem folytatható. A lap számára ún. menekülési utat nem látott, egyetlen egy létezett volna, az újabb irodalmi irányzatokkal való kapcsolat megteremtése, de a valódi lehetősége ennek is hiányzott, a lapok akkor már a maguk irányzatossága alapján tevékenykedtek, szakadékok is voltak közöttük, váltani így nem lehetett. A váltáson, ahogy már jelezte, Hatvani Dániel is gondolkodott, ennek lett az eredménye az ezerkilencszáznyolcvanhatos arculatváltás. Danit, ezt azért írja le most, mert már korábban is leírta, s akkor is beszélgettek erről, a maga anyagi boldogulása is erősen foglalkoztatta, s ebbéli törekvéseit összekapcsolta a lappal.

Mindezek fölött, s mindezekhez kapcsolódva, megkezdődött a kulturális, ezen belül az irodalmi világ háttérbe kerülése.

Visszatér önmagára, azt érezte, hogy az idő megértése is távolra került tőle.

Értelmezi azt, amit a lap megújulási kényszerével kapcsolatosan mondott. Az irodalom világa pontosan sohasem írható le az elvont fogalmak segítségével. Ha jól emlékszik, emlékezősorozatának a harmincas évekkel foglalkozó részében Vas István érintette az irodalmi közeg jelenségét.

Azt, hogy miképpen működött az irodalmi közeg a nyolcvanas években, nem tudja leírni, úgy gondolja, az akkori években még csak elegendő tapasztalatot sem szerzett hozzá, s akkor még hol vannak az ekkora feladathoz nélkülözhetetlen írói képességek. Amit ennek kapcsán mondani tud, s ezt talán már említette is, az az, hogy az irodalom világát nyitott világnak ismerte meg, a maga nyitottságával bárkihez is fordult, hasonló érdeklődéssel találkozott. Az egyes lapok szerzőgárdája viszont évtizedes irányzatokhoz, nemzedékekhez kötődő kapcsolatokon nyugodott, ezt a rendszert alig-alig lehetett megváltoztatni, talán még befolyásolni sem nagyon lehetett. Ráadásul akár az egymástól távolálló jelenségek is elválaszthatatlanul kavartak ebben a közegben, mást nem is tehettek, hiszen élő, s számos hatás alatt álló világról volt szó.

Ebben a világban sokszor került egymás helyére az, amit egy lap társadalmi vagy politikai irányultságának, s az, amit irodalmi irányzatosságának neveztek. A nyolcvanas években, s még utána is, ameddig a hagyományos értelemben vett irodalmi hagyományok az irodalmi kultúra egészére hatottak, ő az ún. Válasz-

modell alapján képzelte el a Forrás működését. Ez a szépirodalom területén egyfajta irányzatokon való felülemelkedést jelentett volna, meggyőződése, hogy az irodalmi mű, még akkor is, ha közvetlen politikai tartalmat is hordoz, fölötte áll a napi politikai világnak. Azt is gondolta, hogy az irodalmi irányzatok fölötti vagy több irányzatot becsülő szerkesztés mellett a tanulmányoknak, szociográfiáknak, esszéknek kell meghatározni és kifejeznie egy-egy lap társadalmi irányultságát.

Ennek az elképzelésnek a megvalósítására a kilencvenes években még látott lehetőséget, a rendszerváltás után közvetlenül több lap is jelentkezett hasonló elképzelésekkel, legalábbis szerkesztői gyakorlatuk erre engedett következtetni, aztán az újabb világ az ezzel kapcsolatos elképzeléseket is elsodorta.

A lap finanszírozásának technikai részleteibe jó ideig nem látott bele. Akkor, amikor még nem volt főszerkesztő, de már nagyjából ő intézte a lap ügyeit, 1989 elején el kellett mennie egy megyei tanácsülésre. A megyei tanács előző évi zárszámadását tárgyalták akkor, így kerültek szóba a Forrás előző évi költségei. A lapot a megyei Lapkiadó Vállalat adta ki, ez pártvállalat volt, s minden év elején az előző évi költségeket, némi rezssivel, leszámlázta a megyei tanácsnak, a tanács az előző évi pénzmaradványból fizette ki a költségeket. Amikor ezt megtudta, az az érzés fogta el, amelyet akkor érzett, amikor Zelei Miklóstól megtudta, hogy az irodalmi folyóiratokat a hivatalos állami nyilvántartás az üzemi lapok szintjére helyezte.

21.

Ági végül Kiskunfélegyházán kapott állást. Ezzel újabb város került a látóköriükbe. Mosolygott, amikor megtudta ezt, eszébe jutott az az éjszaka, amelyet a sikertelennek gondolt egyetemi felvételi után a félegyházi állomás várótermében töltött. Úgy tűnik, gondolta, mindig visszatérünk korábbi életünk fontos színtereire.

Félegyháza más jellegű város, mint Kecskemét. Érezhetően csöndesebb, zártabb, áttekinthetőbb, mint Kecskemét. Megmaradt annak, ami volt, nyilván a szükséges fejlődési fokok bejárása mellett. A múzeumot az egykori Kiskun Kapitányság épületében helyezték el, a leginkább múzeumhoz illő épület ez azok közül, amelyeket eddig látott. A múzeumigazgató Fazekas István Szegedről került a félegyházi múzeumba, becsülte az elődeit, s a munkatársait is. A kiállításmegnyitón megismerkedett a korábbi múzeumigazgatókkal is, leginkább a Lükő Gáborral való találkozásnak örült, A magyar lélek formái című könyvét még egyetemista korában olvasta, a népismeret iránti igény s a modern szövegértelmezéshez szükséges elméleti felkészültség egyaránt jellemezte ezt a munkát.

Ági a múzeumban a maga munkáját teljesen szabadon végezhetette. Gondozta a gyűjteményt, kiállítást rendezett, ásott, s mellette naponta járt át Kecskemétről Félegyházára. Ásott, azaz ásatást vezetett több Félegyháza körüli településen, Móricgáton, Petőfiszálláson. Ezzel megkezdődött a családi ásatások időszaka. Ha tudták, vitték magukkal a gyerekeket, a petőfiszállási ásatás idejére átköltöztek Félegyházára, egy kollégiumba.

Az egyik este gyógyszerért kellett mennie. Soha így nem döbönt meg, a nyár-esti melegben mintha mindenki az utcán lett volna, nyüzsgött, mozgott az egész város, Kecskeméten soha ilyen nem tapasztalt.

Talán éppen ez volt az az ásatás, amelyekre Hatvani Dani is eljött, ásatási munkásként, az esőszünetekben Zsille Zoltánnak a Hegedűs Andrással készített interjút olvasták, ez akkor még Nyugatról becsempészett könyv volt. A könyvből leginkább a nómenklatúrához tartozók életéről és a Varsói Szerződés aláírásáról mondtak ragadtak meg az emlékezetében.

Nemcsak Félegyháza környékét, hanem a megye egészét is Ági ásatásai révén ismerte meg.

*Az a régi kötet nincs meg a könyvtárában, nyilván Ilia tanár úrtól kapta meg olvasásra, e sorok írásakor viszont leemelte a polcra Hegedűs András A történelem és a hatalom igézetében című, 1988-ban, tehát már az átalakulás folyamában megjelent könyvét. Ebben a könyvben olvassa: „Nyugaton több javaslatot is kaptam életrajzi interjúkötet készítésére, míg végül is Zsille Zoltán mellett döntöttem. E könyvnek, melyet az olvasó kezében tart, legfontosabb előzménye ez az interjúkötet, amelyet vele készítettem, és ami magyar nyelven 1985 tavaszán magánkiadásban jelent meg Bécsben, s itthon Magyarországon igen széles visszhangra talált, elsősorban a Szabad Európa Rádió révén, mivel az ott a mai napig már több ismétlésben is elhangzott. Miután jelentős kereslet mutatkozott a könyv iránt, megjelent az egyik itthoni ún. szamizdat kiadónál is, és máshol is sokszorosították.”**

*Hegedűs András történetesen a Rábaközéből származott, ezért pár mondatot idéz abból, amit a Rábaközt is magába foglaló Sopron vármegyéről írt: „A megye az első világháború előtt viszonylag fejlett mezőgazdasággal rendelkezett. Sopron vármegyét répvármegyének is hívták, őt cukorgyára jól kifizetődő cukorrépa-termelésre ösztönözte a termelőket, ami egyben szakítást jelentett a tradicionális termelési móddal, hiszen a cukorgyarak által nemesített vetőmaggal, szerződéses alapon folyt a termelés.”***

* Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igézetében*, Kossuth Kiadó, 1988, 9.

** Uo.: 12.

22.

Miközben küzdöttek új helyzetükkel, s megpróbálták beilleszkedni újabb világukba, sűrűn jártak haza, Pécsre is, Fertőszentmiklóásra is.

Egyszer ezeknek a hazautazásoknak a történetét is meg kellene írnia.

Ha Pécsre utaztak, akkor hajnalban keltek, s az egyik első vonattal átmentek Félegyházára, ott felültek a Szeged és Pécs között közlekedő vonatra, valamivel tizenkettő előtt már megérkeztek Pécsre. Ha hozzájuk mentek, akkor először Pestig vonatoztak, a Nyugati pályaudvarról mentek át a Keletibe (később a Délibe), aztán újabb három-három és fél óra vonatozás következett.

Volt, hogy egyedül ment haza, általában télen, karácsony előtt. Vagy végig vonattal utazott, vagy Pesten csatlakozott a testvéreihez, s akkor onnét kocsival mentek. A disznóölések ekkor már céltudatosak voltak, siettek, hogy minél előbb végezzenek vele.

Ha Pesten átszálltak, akkor mindig megnézte az útjába eső könyvesboltokat. Ha egyedül ment, akkor kiélte a vágyait, volt, hogy elment a Könyvruházba, ilyenkor eszébe jutottak az éjszakai pesti sétálások, időöltések, amikor katonaként ment haza, s az utolsó Győr felé induló vonatot is lekészte. A Nyugati pályaudvarhoz közeli, a Szent István körúton lévő könyvesboltot mindig fölkereste. A Délitől két saroknyira is volt egy könyvesbolt, azt is mindig átnézte, Pécsen is mindig bement a városba, s kereste magának az új könyveket.

Volt, hogy Pécsről is Pesten keresztül jöttek haza Kecskemétre, vonattal. Hosszú utak voltak ezek, kicsi gyerekekkel nagyon hosszúak, majdnem egy egész napot igénybe vettek.

23.

Amikor kocsijuk lett, akkor Székesfehérvár felé mentek, onnét Győrnek, s úgy haza. Öt óránál hosszabb volt ez az út, Kispolskival. Amikor a Pestre vivő autópálya egyik fele elkészült, akkor már Pestnek mentek, keresztül a városon, általában csúcsforgalomban. Az út Győrben is keresztülment a városon, aztán jött még a 85-ös út a maga kanyarjaival, lassuló tempójával. Majdnem mindenütt párhuzamosan haladt a Győr és Sopront összekötő vasútvonallal, szárnyvonal volt ez a Bécs és Budapest közötti vasútvonalhoz. Ha lehet ezt mondani, az volt a 85-ös számú út is az 1-es úthoz, majd az M1-es autópályához képest.

Aztán elkészült a pálya másik fele is, majd az M0-s gyűrűnek a számukra fontos része, s a Győrt elkerülő autópálya-szakasz, így az utazási idő lecsökkent három-három és fél órára. Most építik az autópálya Győr és Sopron közötti szakaszát, azon gondolkodik, mire elkészül, már végképpen nem lesz kihez hazamenniük.

Pécsre mindig az 52-es úton mentek, aztán a 6-os számún. Három óra volt kezdetben az utazási idő, ma ez valamivel kevesebb mint kettő és fél óra. Az M6-os autópályát nem használják, kikerüli a Mecseket, így az utazási idő ugyanannyi, mint amikor szép csöndesen keresztülmennek a Mecseken. Kedvelt családi játékok volt a Ki veszi észre a tv-tornyot? című játék, a gyerekek figyelmét ez hosszú időre lekötötte.

Bármerre jártak, mindig felidézte a közelben lévő irodalmi emlékhelyeket, megemlítette, hogy éppen kihez mehetnének be, ki hol lakik, mindenütt volt irodalmár ismerőse-barátja, aztán mentek mindig tovább az előre elhatározott útjukon.

Soha nem vezetett, így Ági vezetett mindig. Első útjaikon Pécs felé még pihenőt tartottak, ma mosolyogva emlegetik ezt. Az általuk használt első autókban nem volt rádió, ezért mindig vitte magával a kiserádióját, a fontosabb híreket azon hallgatta meg. Ha nagy volt a motor zaja, általában az volt, akkor a rádiót a füléhez szorította, úgy hallgatta a híreket.

Este tízkor külföldön is mindig meghallgatta a híreket. Amikor ezerkilencszáznolcvankilencben Velencébe mentek, útközben egy éjszakát kempingben töltöttek, ott a sátorban is meghallgatta a híreket. A rendszerváltozás éve volt az, ma így mondják, tudni akart mindenről.

A jesolói tengerpartról felment a szállodába, ott hallgatta, ismét csak a füléhez szorítva a rádiót, hogy a nehezen kivehető hangokat mégis jobban hallja, a Kádár János-temetésről való közvetítést.

Nem tudja, már nem tudja, hogy mire gondolt akkor, talán csak kíváncsi volt, ezért hallgatta a rádiót. De nem biztos, hogy csak ezért, kétségtelenül rengeteg fontos történés megtörtént akkorra, de akkor még nem lehetett érezni, hogy az éppen hogy elindult folyamatok valóban eljutnak a végkifejletükig. A történelemkönyvek a Kádár-rendszer végét 1988 májusára teszik, amikor Kádár Jánost elmozdították pártfőtitkári posztjáról, helyére Grósz Károly került. Egy év múlva, 1989 májusában Kádárt a pártelnöki tisztségéből is felmentették. 1989. június 16-án Budapesten, a Hősök terén megadták a végtisztességet Nagy Imrének és az 1956 után kivégzetteknek, majd Nagy Imre, Maléter Pál, Losonczy Géza, Gimes Miklós és Szilágyi József földi maradványait a Rákoskeresztúri köztemetőben temették el. Július 6-án hivatalosan is rehabilitálták Nagy Imrét, Kádár ezen a napon halt meg. A történelmi jelentőségű mozgások tendenciája egyértelmű volt, mégis kíváncsi volt, hogyan zajlik a temetés, feltehetően ezért hallgatta a közvetítést, s próbálta értelmezni a hozzá eljutó hangfoszlányokat.

Kádár temetésén egyébként több tízezren vettek részt. Később sírját feldúlták, koponyája máig nem került vissza a sírba, ha hinne a meghatározottságokban, akkor azt mondaná, hogy a Nagy Imrére kimért sors ütött vissza Kádár Jánosra. Mitológiai mélységeket idéz ez a történet, ám ha eltekintünk a mitológiai párhuzamoktól, akkor azt kell mondanunk, hogy egy sír és egy holttest meggyalázása barbár cselekedet, ugyanakkor Nagy Imréék kivégzése pedig politikai gyilkosság volt, holttestük összedrótozása, arccal a föld felé fordítása, s jeltelen sírba való temetése ugyancsak a barbarizmus kifejezéssel jellemezhető.

Ezeknek a történeteknek mitológiai párhuzamok nélkül is megvan a mélységük.

24.

Amikor Győrnél rátértek a hazafelé vivő 85-ös útra, soha nem merült fel benne, hogy akár Bécs, vagy éppen Pozsony irányába is fordulhattak volna.

Nem merült fel benne, mert valójában nem fordulhattak arra.

Mivel nem fordulhattak abba az irányba, ezért ez a lehetőség nem is merült fel benne, számára az a világ így működött.

Bécsben akkor járt először, amikor a Németh Lászlóról írt könyvének a bemutatója volt a Collegium Hungaricumban. Ágival mentek, s barátjukkal, Bombitz Attilával. Kettőezeregny kora tele lehetett, nyirkos, esős idő volt, álltak a Stephansdom oldalában, s puncsot ittak. Aztán megnézték a karácsonyi kivilágításban pompázó Grabent, nagyon más volt minden, mint otthon.

Az M1-esen mentek Pozsony felé is, könyveinek kiadójához, a Kalligramhoz, később Ágival és barátaikkal is bejárták Pozsony óvárosát.

Sopron felől egyébként előbb eljutottak a határon túlra, mint Hegyeshalom felől. Ezerkilencszáznolcvankilencben Sopronszentmártonba utaztak Deák Ernőékhez. Furcsa volt elmenni a faluja mellett, odafele nem mentek be a szüle-ihez, mentek tovább, hogy minél előbb célba érjenek. Másnap az egyik barátjuk elment Sopronba, a páneurópai piknikre, ekkor történt meg az egész gyerekkorát

a maga konkrét valóságában és a maga elvontságában is meghatározó szögesdrót kerítés szétvágása.

25.

Otthon már nem érezte jól magát.

Azzal, hogy kilépett otthonról, eltávolodott az otthoni világtól.

Tudta, hogy egyszerre nem lehet két világban élni, s azt is tudta, hogy ő melyiket választotta.

Megfigyelte, Ági is mondta, amint hazaért, szóhasználatban, hangképzésben azonnal az otthoni mintát követte.

De ez csak a felszín volt.

A felszín, ami beleégette magát a bőrébe és a sorsába.

Azzal, hogy kilépett az otthoni világból, nem követte és hazatérésekor nem is érezte az abban a világban végbement változásokat.

Az otthoniak sem tudták, hogy miképpen éli az életét tőlük távol, s hogy mi jellemzi a gondolkodását.

Nem, akkor már nem az elveszített nyelvről volt szó, hanem a nyelvek változásáról, más-más irányba történő mozgásáról.

Az a régi nyelv mindenki számára elveszett, egymás nyelvét viszont nem találták meg.

Ő sem találta meg az otthoni nyelvet, másik világban élt már akkor, s a két világ, az ő két világa, a régi és az új kizárta egymást.

Egy napra, két napra, a saját gondoljaiból éppen csak kilépve nem tudott az otthon is megváltozó világba belemenni.

Bántotta, hogy az a világ nem változik olyan gyorsan, mint ahogyan szerette volna, hogy változzon, miközben fogalma sem volt arról, hogy miképpen változott meg.

Meg kellett változnia, fiatalok éltek otthon is az életüket, azok, akikkel együtt volt diák, akikkel együtt focizott, s a náluk is fiatalabbak, a nálánál fiatalabb rokonai, az otthoni világ alapvonásait már ők határozták meg.

Még akkor is, ha a felszínen a változásokból nem látszott semmi.

Bántotta, hogy a gondjait nem úgy értették, ahogyan ő megélte azokat.

Bántotta, hogy nem úgy voltak kíváncsiak rá, ahogyan azt szerette volna.

Ma már tudja, hogy ő sem úgy volt kíváncsi az otthoni világra, ahogyan az ottaniak szerették volna.

Egész életében közösségben gondolkodott, hazaérve viszont zavarta, hogy a közösség megszabta kérdésekre kellett válaszolnia. Úgy érezte, hogy azok a kérdések már nem neki szólnak, azokat mindenkitől megkérdezhetnék.

26.

Abban az időben az otthoni világ még legalább annyira elszigetelt volt, mint gyerekkorában.

Újságot, könyvet nem tudott magának vásárolni. Rádió volt, televízió volt – ezeket kevésnek érezte, a szerkesztőségbe naponta érkeztek a folyóiratok, a Fő

téri könyvesbolt kirakatában folyamatosan figyelte a megjelenő új könyveket, ügyeket hagyott az új világában, ezért nem tudott visszahelyezkedni az otthoni világba.

A nagyobb tér mellett a szűkebb tér is hiányzott neki. Az a tér, amelyikbe, még akkor is, ha körülötte volt a családja, valamennyire visszahúzódhatott, olvashatott, írhatott, gondolkodhatott.

Az olvasással megint csak kilógott az otthoni világból, a munkát, a mindent körülölelő munkát kevésbé érezte magáénak, mint régen.

Mára nyilván megváltozott a falvak világa is, ha nem is mindenütt. Egy-egy faluban is fel lehet építeni városi kényelmet biztosító házakat-lakásokat, hírekhez, információkhoz is hozzájuthat az, aki erre áldozni tud és akar, a könyveket ma már sokszor a városban élőknek is rendelniük kell, hiszen a könyvtérjesztés ma sem működik jól.

Míndez azonban még nem elegendő ahhoz, hogy a magafajta emberek jól érezzék magukat valahol, ahhoz a megfelelő kulturális teret is ki kell alakítani, ma így gondolja ezt, akkor ilyen kérdéseken még nem gondolkodott. Erre a városokban még ma is több lehetőség nyílik, mint egy-egy faluban, bár az ellenkezőjére is látott már példát.

Otthon, ezzel most nem a házukra utal, hanem az otthoni nagyobb világra, az zavarta, hogy nem érezte a történéseket.

Mintha mozdulatlan lett volna minden. Ekkorra már az otthoninál lüktetőbb világban élt ő is.

Új kapcsolódásokat épített a világhoz, s azok hiányoztak neki akkor, amikor hazament.

27.

Ezért mondta, hogy írás közben húnek kell maradnia.

A hűség nemcsak azt jelenti, hogy a családjáról nem ír mást, mint ami megtörtént velük, s általuk megtörtént vele, s azt sem, hogy nem ír többet róluk, mint amit ez a kor- és társadalomrajzot adó könyv feltétlenül megkíván, azaz nem beszéli ki az életüket, mondja ezt úgy, mintha egyáltalán lenne bármi kibeszélhető az életükben, hanem azt is, hogy írásában nem csupán a maga változásait, átalakulásait követi, hanem az ő világuk változásait is.

Nemcsak elveszített egy nyelvet, hanem rákényszerült egy másik nyelv elemelinek a megteremtésére is.

Ebben a küzdelemben soha nem érezte magát nyertesnek.

28.

A Fáklya utcai lakásban hét évig laktak, Péter fiuk ebbe a lakásba született, a születése után pár héttel költöztek a Vacsiközbe.

Feltehetően az itteni sorházbeli lakás az, amelyiket utolsóként próbálnak a maguk képére formálni.

Amikor ideköltöztek, még nem tudták, hogy átépítik majd a lakást, falakat, mennyezetet bontanak, új falakat húzatnak majd. Garázst építenek, kertet formálnak majd, s újabb évtizedekig fizetik a kölcsönök részleteit.

Amikor a garázst építették, a szomszédokkal, azt az életet élte, mint amelyiket otthon, amikor valaki a rokonságból építkezett. Péntek délben hazament, s kezdtek a munkát. A nyár végére felépült a négy garázs, csak ácsot hívtak a tető összeállításához, felhúzásához, s a vakoláshoz kőművest.

Emlékszik, a pincék tetején lábteniszeztek, egy tető egy térfél, Peti alig másfél-kétévesen körülöttük játszott.

Valaki készített erről egy videófelvételt, jó lenne megnézni, de nem tudja, hogy hol van. Túl sok dokumentum, kép, irat keletkezik körülöttük, a legfontosabbakat soha nem találja.

De ha meg is lenne, azt a VHS kazettán lévő anyagot át kellene játszani egy újabb információ-hordozóra, a régi videólejátszójuk már nincs meg. Valamikor nagy újdonságnak számított, ha módjuk volt rá, filmeket vásároltak, mint régen a lemezeket.

Meglepődik azon, hogy felvevőt soha nem vettek, nem is gondoltak arra, hogy vegyenek egyet.

Valószínűleg ezen a szinten nem akarták a maguk számára rögzíteni a múltat.

Bátyja az egyik otthoni disznóölésről készített pár perces felvételt, ezt átjátszotta dvd-lemezre, megkapta tőle ajándékba. Belenézett, de nem tudta sokáig nézni az előtte futó képeket.

Mélyebben és pontosabban él benne minden annál, mint amit ezek a képek megmutattak belőle.

29.

Előreugrik az időben, legalábbis a nyolcvanas évekhez képest, a mából nézve már minden csak a múlt, s idéz pár sort az ezerkilencszázkilencvenháromban írt naplójából. Nem a szó valódi értelmében vett napló volt ez, egy irodalmi hetilap kérte meg, írja le, mi történt vele azokban a napokban.

Kíváncsi volt arra, hogy mi foglalkoztatta akkor, ezért kezdte el az írást olvasni.

1993. május 31. Pünkösdhétfő: Peti (másfél éves múlt) a szokott rend szerint már hat után csatakiáltásokkal ébreszt – elégedetten veszi tudomásul, hogy megyek is érte. A család élete most körülötte forog. A lányok már „nagyok”: Zsófi tizenhárom lesz, Ágika tíz múlt: bennük már érezni az önállósodási törekvést, Zsófiiban a kamaszkori dacot is, Petiben azonban még érezzük az eredendő kötődést. Eddig minden napját velünk töltötte, Ágival el sem tudjuk képzelni, hogy ne legyen velünk.

A délelőtt a kertben: a szót érdemes idézőjelbe tenni, a sorházi lakás mögött vékony csík: 5×12 méter, a házsortól a garázsokig (tavaly azt építettem, most már lassan elkészül), a lakás szélességében. Ági álmodta meg ezt a kertet – az ő tervei szerint készült, milliméterpapírra rajzolta a bokrok által elfoglalt helyet (a pontos rögzítés igényét szakmájából, a régészetből hozta magával) –, utána már

csak ültetni kellett, aztán locsolni. (Akinek volt már kertje, úgyis tudja, hogy nem ilyen egyszerű ez.) Alig egy év alatt elértük, hogy hatvan négyzetméteren több mint hatvanféle növényünk van, s még hely is, ahol játszani lehet a gyerekekkel.

1993. június 2. Szerda. A kert nemcsak arra jó, hogy az ember a szomszédok rádióját hallgassa. ...Sétálni lehet benne, figyelni, mekkorára nő a fű, hány szem eper érett be, nyílik-e már a rózsa, hogyan fejlődik a kardvirág... Csak estefelé jöttem meg a szerkesztőségből, jólesett Petivel játszani, aztán locsolni az alkonyatban. Peti fogta a gumicsövet, úgy figyelte a szórófejből felszökő vizet...

Este sokáig olvastam a teraszon. Kilenc óra után már csend van, a szomszédok visszahúzódnak a lakásaikba. A locsolás utáni a levegő is, szinte bánt, hogy aludni kell mennem... Updike Nyúlszívének története Floridában játszódik, Márai is Floridában írja jegyzeteinek egy részét. S mennyire egybecseng a véleményük a technikai civilizációról...

1995. június 5. szombat. Hajnalban ébredek. Németh László leveleit olvasom, a könyvhétre jelent meg a levelezés első kötete, Németh Ágnes gyűjtötte össze az anyagot, s még Grezsa Ferenc jegyzetelte őket... Éppen Németh nagy szervező időszakának – Válasz, Rádió – a levelei. S köztük Móricz Zsigmond egy Némethhez írott levele: „Az írás nem segít. Már régen kiábrándultam az írás hatásától... Mít jelent harmincévi összes írásom? Annyit, hogy a vevők azt mondják, már van elég Móricz-könyvem... S detektívregényeket vesznek.”

30.

Abbahagyja annak a húsz évvel ezelőtti elbeszéléssorozatnak az idézését.

Sok mindent megtudott belőle.

Már nem emlékezett arra, hogy a Könyvhét budapesti megnyitója valamikor is egybeesett a jobboldal tüntetésével.

Arra sem emlékezett, hogy ez volt az első Könyvhét, amikor a könyvesboltok Kecskeméten nem vonultak ki a Fő térre, onnét először hiányoztak a könyves sátrak.

Húsz évvel ezelőtt elcsodálkozott azon, hogy egy-egy Könyvhétre megjelenő könyvből két-három példány érkezett a városba, az idei Könyvhétre megjelent könyvek többségéből egyetlen példányt sem lehetett megvásárolni Kecskeméten. Akkor húsz percet beszélgetett a könyvesbolt vezetőjével úgy, hogy egyetlen érdeklődő sem lépett be a boltba, idén az egyik Fő térhez közeli könyvesboltba a Könyvhét nyitónapján hárman tértek be, hogy megnézzék, milyen könyvek érkeztek meg.

A régi Fő téri könyvesboltok azóta már megszűntek.

Arra sem emlékezett, hogy akkor, azon a Könyvhéten volt a vendégük Ryszard Kapuściński. A Birodalom című kötete jelent meg akkor, de arról ő keveset tudott, így inkább a Lapidárium című kötetekről beszélgettek. Gazdag délutánt, jókedvű estét töltöttek együtt Kapuścińskival, a Bajor étteremben vacsoráztak, a belvárosban az is megszűnt már. Ott volt az egész szerkesztőség, Kapuściński munkáinak fordítója, Szenyán Erzsébet közvetített közöttük, anekdotákat idéző és anekdotákat teremtő este volt.

Másnap reggel viszont már a Németh-levelezés első kötetét nézegette. Ekkor még előtte volt a maga Németh László-könyvének, készült rá, mondaná, de ez így nem igaz, nem tudta, hogy akár egyszer is rászánja magát arra, hogy leírja azt, amit Némethről tud és gondol. A nyolcvanas és a kilencvenes években mindig a Németh-életmű egy-egy szeletéről írt, vázlatosan, néha vázlatpontokban is. Aztán kettőezer januárjában elhatározta, hogy rendszerezi gondolatait, ebből a szándékból született meg a könyve.

Most azt nem tudja, hogy annak a könyvnek a tapasztalatával lesz-e ereje újra Némethről írni.

A Németh-levelezés első kötetének jelentőségét dokumentatív voltában látta. Ma, ismerve az azóta megjelent levelezésköteteket is, Németh Lászlót vallomásos írónak látja, s úgy gondolja, naplójának és leveleinek jelentősége jóval túlnő a hagyományos értelemben vett naplók és levelek jelentőségén.

31.

A húsz évvel ezelőtti napló azonban nem ezek miatt az adalékok és összehasonlítási lehetőségek miatt kötötte le.

Az, ami a napló kapcsán felidéződött benne, tudta, az a tapasztalata volt. Akkor is, ha a tapasztalatait nem tudta volna pontosan évhez-hónaphoz-naphoz kötni, elraktározta azokat, az időtlenségükkel és az állandóságukkal benne élnek.

A régi naplót olvasva az lepte meg, hogy akkor sem gondolkodott másról, mint ma. S talán máshogy sem gondolkodott, mint ma.

Családról és irodalomról gondolkodott akkor is. A családjáról és a szerkesztőségről, állandósult, s most mégiscsak új munkájáról, munkahelyéről, az új könyvekről, a rendezvényekről gondolkodik ma is.

És arról, hogy az irodalom, a kultúra az, amihez kéretlenül hozzákötötte az életét, merre halad, mi lesz vele.

Nem arról gondolkodik, amiről Móricz gondolkodott Németh Lászlónak címzett levelében, nem az írás értelméről, s hogy mivégre ez az egész.

Az irodalomnak, a kultúrának a társadalomban elfoglalt helye foglalkoztatja, az a kérdés, hogy van-e még helye a kultúrának a társadalomban.

A társadalom átalakulása foglalkoztatja, az a mindenre és mindenkire kiható változás, amelyet mindenki érez, de mégis nehéz megnevezni, hogy mi is történik vele, a családjával, másokkal.

Míntha most tudatosítottuk volna magunkban, hogy az életünkhöz, a világhoz nem tudunk hozzászólni, sem az egyiket, sem a másikat nem tudjuk megváltoztatni, így aztán élünk, használjuk a világot, s a világ is használ bennünket, gondolja magában.

32.

Mondta, átépítik majd a sorházi lakást is, kivágatják a tetőfödémet, szigeteltetik a tetőteret, beépítik a padlást. Gipszkartonból falakat húzatnak, apró, de szép tereket alakítanak ki.

A kettévágott tetőtér egyik részében alakítja majd ki a maga dolgozószobáját. Könyvek veszik körül, de a családból sem vonja ki magát, a lépcső felé nyitott térbe felhallatszik minden, ami lent történt.

Örült ennek az új térnek, mégis régen dolgozott már ott, jobban szereti a földszintet, felkészül a munkára, maga mellé, egy székre teszi a szükséges könyveket, az asztalra a pici számítógépet, s már meg is teremti a munkához szükséges feltételeket.

A többi másutt dől el.

Újabban Ági húzódott fel legfelülre. Ott tartja a könyveit, ott teríti ki a térképeket, ott tud dolgozni.

Amikor a lakásnak ez a része elkészült, most már ismét magáról beszél, szabadságának első napján a rettenetes, cserepek alatti melegben egész nap ütötte a klaviatúrán lévő billentyűket. Lengyel András kérdéseire igyekezett válaszolni, András élete alapkérdéseire kérdezett rá, ő pedig megpróbálta a világról, a történelemtől olvasottakat a maga életével szembevetni. Nem irodalomnak szánta azt, amit írt, inkább őszinte vallomásnak. Kereste, hogy miképpen írhat hitelesen önmagáról.

Az írásfolyamot számvetésnek szánta, ha másnak nem, akkor önmagának akart beszámolni arról, hogy mit tett s mit nem tett addigi életében.

Azóta még jobban megtanulta, hogy a világot az efféle számvetések nem foglalkoztatják, az ember, ha egyáltalán van még késztetése vallomásokra, s szüksége is van rájuk, csak befelé fordulva, önmagának teheti meg azokat.

Az írás a Szivárvány című folyóirat 54., egyben utolsó számában jelent meg. Címe: Világok közt – gonddal, fájdalommal (Számvetés előtt), az enyhén érzélgős cím ellenére szóhasználatában, látásmódjában sokban megelőzte ezt a munkát. De, mondja, ismét ezt a vitatkozásainak kulcskifejezésévé vált szöcskát használva, érzelmesebb, indulatosabb és talán keményebb is volt ennél a mostani írásnál.*

* Szivárvány, Chicago–Budapest, 1981. 1. 51–87.

33.

Amikor a Vacsai közti sorház kertjében elszórta a fűmagot, vasárnap délelőttönként leült a garázs küszöbére, s figyelte, hogy nő-e a fű.

Aztán pedig azt figyelte, hogy hogyan nő a fű.

Írta, kilencvenhárom nyarán naplót írt az akkori Magyar Naplóba. A közlés után megjelent náluk az egyik televízió stábja, stáb élén napjaink egyik sztárriportere lépett be a lakásba, a lapban megjelenő naplót „filmesítették meg”, akkor még ilyen is volt, alig valamivel voltunk csak a rendszerváltás után. Filmet készítettek róluk, a kertről, megmutatták a közönségnek, amit leírt.

Nem tudja, megőrződött-e valahol az a felvétel. A képek, emlékei szerint a zölddé változó kertet mutatták.

Egészen addig, amíg a fű ki nem nőtt, nem hitte el, hogy egyszer nekik is lesz kertjük.

Ez a kert méretében töredéke a nagyszülei és a szülei kertjének.

Amögött, hogy a kertjeik mérete változott, természetesen az életformaváltás rejlik. Ma ők már nem tudnának akkora kertet művelni, mint amekkora a nagyszüleié volt, s akkorát sem, mint amekkora a szüleié volt.

Van, amikor napokig semmit nem tudnak a kerttel kezdeni, hazaérnek, s teszik tovább azt, amivel a munkahelyükön foglalkoztak, vagy annyira későn érnek haza, hogy már semmiféle munkába nem kezdenek bele.

Érzi, a régi világ eltűnésével szegényedett az életük. Ha csak a kertet nézi, akkor tudja, hogy milyen munkák tűntek el az életéből, s tudja azt is, hogy hányféle gyümölccsel nem találkozott gyerekkora óta.

Azt is tudja, miféle kényszerek tűntek el az ő életéből, s azt is, szülei-nagyszülei miféle kényszerekkel nem találkoztak.

Tudja, hogy az előző generációk tagjainak más élet s más munka jutott osztályrészül, s tudja, hogy ő is dolgozik folyamatosan, csak éppen más munkát végez, nem olyat, mint amelyet ők végeztek. Igen, mondja erre, a vegetáció gazdagsága, erre utalva idézte fel a korábbi kertek képét, mégis hiányzik neki.

A kertet, a burjánzó kerteket valóban példának szánta.

Arra szeretett volna velük utalni, hogy a korábbi világ mintha a mainál szabadabban engedte nőni-indáznai az életet.

Így voltak ezzel a maguk családjában is, pedig a paraszti, majd a félpaszti világ számos kötöttséggel, feladattal terhelte azokat, akiknek az az élet jutott.

S mégis megteremtették maguknak a kilépés és a megnyugvás lehetőségét. Számos rokoni találkozóra emlékszik, ünnepi összejövelekre, hetente-kéthetente vagy még sűrűbben ismétlődő beszélgetésekre, a különböző ünnepekhez – húsvét, karácsony, búcsú – kapcsolódó nagycsaládi beszélgetésekre, de még az otthoni, naponként ismétlődő beszélgetésekre is.

Bármit is tesznek a jelenség ellen, bármennyire is küzdenek egy más jellegű életért, azt kell látnia, hogy az emberek élete az elmúlt évtizedekben a korábbi-aknál céltudatosabbá és célra, azt kell mondania, egyetlen célra irányulttá vált. Ebből a feladatok és célok uralta világból azok, akik tudnak, egy vagy két hétre közeli vagy távoli világokba távozva kilépnek, közben és aztán mindenki folytatja a korábbi életét.

A régi társas összejöveleket szinte teljesen eltűntek a magyar életből. Ma is vannak még, természetesen, de másmilyenek, mint amilyenek a régiéek voltak. Ma szinte csak ünnepnap vagy hétvégén kerül sor rokoni vagy baráti találkozókra, s a legkisebb közös többszörös alapján felszínes, főképpen a politikai élethez kötődő beszélgetés uralja ezeket. Kultúra, műveltség, olvasmányélmények nem említődnek, igaz, nem is említődhetnek, hiszen a szakmai-érdeklődési körök szórtsága szinte lehetetlenné teszi a közös témák megtalálását, ugyanez vonatkozik a tv-műsorokra is.

Feljegyzéseinek írása után ezekben a napokban Valachi Annának József Attila testvéréről, József Jolánról írott könyvét olvassa. Ebben talált rá arra a részletre, amelyik József Jolánnak a Bányai Lászlóval kötött házassága utáni időszakra vonatkozik: „Bányaiék gyakran rendeztek apró, de hangulatos berendezett lakásukban baráti összejöveleket, amelyekre a család Pesten élő tagjai is hivatalosak voltak. Házimuzsikálással, közös énekléssel, társasjátékokkal, jóízű beszélgetéssel teltek ezek az esték. A bohém írók, festők,

zeneszerzők és zongoraművészek társaságában remekül szórakoztak és sokat tanultak a vendéglátók is, amint arról a házigazda könyvében beszámolt: »magam részéről ezeken az estéken értettem meg teljesen Bachot és Mozartot, és ekkor kötöttem örök barátságot Bartók és Kodály zenéjével.« ...Máskor sajtos makaróni- és malacpörkölt-orgiákat rendeztek négyesben. Bányai beszámolója szerint »megtörtént, hogy – a Korong-utcában náluk, vagy a Hollán utcában nálunk – úgy elmúlattuk az időt, hogy elment az utolsó villamos is. A két asszony – József Jolán és Szántó Judit, teszi hozzá ezeknek a soroknak az idézője – egymás mellé húzódva elaludt a kereveten, s mi Attilával az egyik sarokba vonulva s két könyékre ereszkedve – italunk rég elfogyott már –, olyan halkán nótáztunk reggelig, hogy még egymás hangját is alig hallottuk.«.*

Ebből a leírásból le kell venni mindazt, ami a bohémságra, a művészközögre utal, megtehetjük, hiszen Bányai László például ügyvéd volt, s Szántó Judit sem tartozott a bohém irodalmárok közé, s ha megtettük ezt, akkor is látjuk, túl a művészetten és a játékon, ami persze nem elhanyagolható, hogy ezt a társaságot ezeken az összejöveteleken nem célok és nem feladatok mozgatták, hanem ott és akkor, amikor összejöttek, jól akarták érezni magukat egymással. Ez az, ami a mai életből teljesen eltűnt.

* Valachi Anna: József Jolán, az édes mostoha, Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében, Papirusz Book, 2005. 118–119.